

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Періодичне видання

Наукові записки

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 3

ТЕРНОПІЛЬ
2006

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. – Вип. 3. – 245 с.

Друкується за рішенням вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 28 листопада 2006 р. (протокол № 5).

Головний редактор

Микола Алексієвць - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Василь Балух - доктор історичних наук, професор

Валентина Борисенко - доктор історичних наук, професор

Петро Брицький - доктор історичних наук, професор

Сергій Васюта - доктор історичних наук, професор

Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор

Микола Литвин - доктор історичних наук, професор

Олександр Сич - доктор історичних наук, професор

Олексій Сухий - доктор історичних наук, професор

Сергій Троян - доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Юрій Макар - доктор історичних наук, професор

Богдан Трофим'як - доктор історичних наук, професор

Літературний редактор:

Оксана Валіон - кандидат історичних наук, доцент

У збірнику праць викладачів історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, які охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, методики викладання історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

УДК 94 (477)

Ігор Райківський

ПЕРІОДИЗАЦІЯ "НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ" КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ. У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Автор даної статті намагався узагальнити підходи вітчизняних науковців до проблеми хронологічних рамок і періодизації українського національного руху кінця XVIII – початку XX ст., що залишається дискусійною і в наш час.

У сучасній вітчизняній історіографії посилився інтерес до вивчення національного руху в XIX ст. з метою усвідомлення закономірностей та особливостей формування модерної української нації в європейському контексті. Серед дослідників, які зробили вагомий внесок у створення аналітичної схеми процесу українського націотворення, можна виділити корифея вітчизняної історіографії М.Грушевського, західних, головню діаспорних істориків другої половини XX ст., що були пов'язані своїм походженням з Україною, І.Лисяка-Рудницького, П.Магочия, О.Пріцака, Дж.Решетара, Р.Шпорлюка та ін. [1, с.11, 205].

XIX століття трактується у сучасній українській історіографії як доба "національного відродження". У науковий обіг це поняття ввели видатні представники вітчизняної історичної науки XX ст. М.Грушевський, Д.Багалій, Д.Дорошенко, І.Крип'якевич та ін., розуміючи під ним "комплекс подій і явищ кінця XVIII – початку XX ст., пов'язаних із поширенням масового національного самоусвідомлення, пожвавленням і піднесенням національного руху, розвитком усіх галузей культурного життя українців" [2, с.18]. Розглядаючи історію "українського відродження" в європейському контексті, діаспорний історик І.Лисяк-Рудницький стверджував, що розвиток державності України відзначався браком тягlosti, дисконтинуїтетом. Така перерва виникла не тільки після ліквідації козацької України наприкінці XVIII ст., а й після Люблінської унії в XVI ст. [3, с.21; 4, с.145].

Водночас можна погодитися з думкою вчених, які виступають проти некритичного використання цього терміну, більш влучно було б сказати "період націотворення". "Якщо йдеться про "національне відродження", то маєтися на увазі, що нація, яка відроджується, вже існувала як нація, – стверджує сучасний історик Г.Касьянов. – Тоді виникає питання, які параметри підтверджують її уявне існування в минулому: культурні, політичні, географічні, релігійні? Якщо виходити з того, що нації і націоналізм – явище модерного часу..., то існування "націй" (в модерному розумінні цього слова) в минулому стає проблематичним, як і термін "національне відродження" [5, с.224]. Альтернативою терміну "національне відродження", який варто брати в лапки, підкреслюючи тим самим його умовність, учений вважає термін "націотворення", оскільки і за змістом, і за формою українське "національне відродження" було саме творенням нації, і суб'єктивний чинник мав вирішальне значення для "започаткування" цього процесу" [5, с.295]. Сучасні історики схильні вважати, що національні характеристики – мова, історична пам'ять, територія проживання, народні традиції – не були заданими наперед, а конструювалися самими національними діячами [6, с.77].

Процес творення модерної української нації відбувався у загальноєвропейському контексті, під впливом передових ідей із Заходу – Просвітництва і романтизму, Великої французької революції 1789–1794 рр. "Начало народне проломало собі дорогу аж за французької революції 1789 року, – писав часопис галицьких народоців "Мета" в 1863 р., – проломало воно собі дорогу зь запада..." [7, с.210]. Французька революція, ліквідувавши владу монарха і старої аристократії, поклала початок епосі формування ідеї національної держави, що базувалася на славнозвісному принципі, сформульованому іта-

лійським революціонером Дж.Мадзіні: "кожній нації – (своя) держава". За новим принципом геополітичної побудови Європи, носієм національної самобутності оголошувався увесь народ, а не панівна верства (згадаймо, як в абсолютистській Франції державність персоніфікувалась у королі, династії: "держава – це я"). Існує кілька версій націогенези, які по-різному відповідають на питання, коли виникла нація, що залежить, у свою чергу, від розбіжностей у термінологічному визначенні нації. Цілком логічно видається теоретична конструкція, в основу якої покладено існування двох різних типів націй – "домодерних" і "модерних". Відповідно, коли йдеться про формування "модерної" української нації, слід аналізувати історичні процеси в XIX–XX ст., коли ж йдеться про "домодерну" чи "ранньомодерну" – мова має йти про XVI–XVII ст. Отже, елементи примордіалістської версії націогенези узгоджуються з модерністською, історія становлення української нації вкладається в загальноєвропейський контекст [8, с.28; 5, с.91, 282].

Дослідники виділяють об'єктивні і суб'єктивні ознаки існування кожної конкретної нації, в їх числі є домінуючі, характерні саме для цієї нації чи груп націй. Однак не існує "рецепту", що визначає чітке співвідношення згаданих чинників, універсальна, "вичерпна" дефініція нації неможлива з огляду хоча б на відсутність якоїсь "ідеальної нації" у вигляді абсолютного феномена. Наприклад, серед "об'єктивних" характеристик єдності нації мова стає малопродуктивною, коли йдеться про швейцарців (усередині єдиної нації існують чотири рівноправних мови), бельгійців (дві мови), канадійців (дві мови), і, навпаки, англійською мовою розмовляють принаймні у шести незалежних державах, населення яких вважає себе окремими націями, іспанською – у двадцяти тощо. Не менш сумнівною є й інша "об'єктивна" характеристика – територія, коли йдеться, приміром, про нації з діаспорами або прикордонні території, заселені представниками різних націй (Судети). Щодо "суб'єктивних" ознак, то в Європі існує чимало націй, які століттями жили поруч в одних і тих же країнах і, здавалося б, повинні були сформувати об'єднану історичну пам'ять, але події минулого вони оцінюють по-різному [5, с.40, 41]. Утім, існує одна суб'єктивна ознака, яка є, за словами Г.Касьянова, "вирішальною для існування нації ...у модерному розумінні цього слова. Різні дослідники називають її по-різному: "колективною солідарністю", "почуттям спільності", "щоденним племінним", "національною свідомістю" тощо, тобто йдеться про самоусвідомлення певної спільноти, яка знаходить своє вираження в терміні "нація" [5, с.54, 55].

Порівняльні дослідження національних рухів у Центральній і Східній Європі виявили, що існують явні паралелі у процесі формування так званих "недержавних" ("неісторичних") націй, які в XIX ст. не мали своєї державності та стійкої культурної традиції, яка б опиралася на власну літературну мову, не зберегли репрезентативної провідної верстви як носія політичної свідомості. Українська нація формувалася у складних історичних умовах, коли етнічну територію було поділено між двома імперіями – Російською (до її складу увійшло близько 90 % земель і населення) та Австрійською. В умовах колонізаторської політики імперських урядів почалося "національне відродження" України у 80–90-і рр. XVIII ст. Серед подій, які позначили перехід до нової історичної епохи, були ліквідація козацької автономії, запровадження кріпацтва на Лівобережжі і Слобожанщині, завоювання чорноморського узбережжя і колонізація Півдня, поділи Польщі і перехід підвладних їй українських земель до Росії (Правобережжя) та Австрії (Галичина) [9, с.33; 10, с.43]. В історіографії є різні думки, що вважати верхньою межею українського відродження: 1914 р., коли почалася Перша світова війна (*І.Лисяк-Рудницький*), 1917 р., що пов'язано з початком Української національно-демократичної революції (*В.Сарбей*), 1921 р., тобто кінець визвольних змагань (*О.Ресн*). Останній (відомий вітчизняний історик) висловив думку про необхідність подовження хронологічних меж формування української національної свідомості, мотивуючи тим, що не можна розривати "цілісний процес нагромадження потенціалу української революції та, власне, його реалізацію у ході визвольних змагань 1917–1921 рр." [11, с.9; 12, с.12, 13].

Як бачимо, точно визначити завершальну хронологічну межу "національного відродження" непросто, бо не існує чіткого вододілу між світовою війною і революцією в Україні: початок революційних подій у Російській імперії, створення Центральної Ради в 1917 р. не означало кінець війни, з іншого ж боку, воєнні дії на території України продовжува-

лися навіть після підписання мирного договору восени 1918 р. (наступного, 1919 р. вони набрали найбільшого розмаху). На наш погляд, логічно вважати верхньою межею відродження, за словами І.Лисяка-Рудницького, "українського XIX століття" 1914 р. Вже на початку війни український народ вступив у період практичної боротьби за національну державність, новостворені організації (Головна українська рада, Союз визволення України) та військові формування (Українські січові стрільці) намагалися використати міжнародний воєнний конфлікт з метою здобуття політичної незалежності для української нації.

Друга половина XX ст. позначилася намаганням вчених різних країн створити модель розвитку національних рухів, зокрема у Центральній і Східній Європі. Періодизація українського "національного відродження" ґрунтується на трьохфазній моделі, розробленій наприкінці 1960-х років чеським істориком Мірославом Грохом для "недержавних" народів у XIX ст., що стала найпопулярнішою в останній час. Відповідно до цієї схеми, у розвитку національних рухів виділяють три фази чи стадії ("А", "В", "С"). На першій стадії (академічній або науковій, "збирання спадщини") окремі вчені або ентузіасти займалися дослідженням різних сторін життя народу – фольклору й етнографії, мови, історії. Інтерес до наукового вивчення культурної спадщини народу пояснювався патріотизмом просвітницького типу, любов'ю до місця проживання, що поєднувалася з прагненням пізнати недостатньо вивчене явище [13, с.13, 14; 14, с.52]. Друга стадія – організаційна, культурна або період активізації національної свідомості, що визначався творенням організаційної інфраструктури національного руху (культурних, просвітніх, наукових, спортивних та інших інституцій). На цьому етапі інтелігенція перестала вдовольнятися рамками наукового інтересу, "пішла в народ" і через новостворені організації розгорнула культурницьку діяльність з метою поширення національної свідомості. У зв'язку з ліквідацією феодално-кріпосницької системи національний рух розширив свою соціальну базу, патріотичне відродження почало охоплювати широкі маси, що потенційно становили основу "розбудженої" нації [15, с.37].

Нарешті, на третій, політичній стадії виникають і поступово посилюються національно-патріотичні організації, партії, які поряд із культурницькими завданнями ставлять політичні вимоги – національної автономії або повної політичної самостійності своєї нації. Водночас почалася широка "мобілізація мас" під гаслами національного руху, що охопив усю етнічну територію, було сформовано партійно-політичну структуру суспільства. Зрозуміло, що цей поділ умовний, не виключає наявності в певних хронологічних рамках елементів тієї чи іншої стадії "національного відродження" [15, с.37, 38]. М.Грох наголошував на поліваріантності проходження названих стадій різними народами, особливу увагу звернув на соціально-економічні фактори як визначальні в розвитку національних рухів [13, с.14]. Однак концепція М.Гроха не враховувала специфіки народів, розділених між декількома державами, як це було у випадку з українцями, коли мала місце десинхронізація формування національної самосвідомості [1, с.153].

Деяко змодифікована грохівська модель найкраще відбиває як закономірності, так і особливості розвитку українського руху та може бути з успіхом взята на озброєння у конкретних дослідженнях [15, с.43]. Цю схему високо оцінювали не лише західні науковці, а й колишня радянська історіографія, в якій говорилося про початок національно-патріотичної діяльності інтелігенції, як правило, в одній з областей етнічної території, де були найбільш сприятливі для цього умови, про створення "національного ядра" (в Австрійській імперії – власне Хорватія з м. Загребом у хорватів, Крайна з м. Люблянню у словенців тощо) [16, с.45, 46]. В.Фрейдзон підкреслював особливе значення загальнонаціональної мови як однієї з передумов формування нації, в період націотворення в імперії Габсбургів виділяв окремі етносоціальні організми ("есо"), які в більшості випадків, якщо етнічна територія була розділена між різними державами, виявляли взаємне прагнення до об'єднання [16, с.41, 42, 47]. Водночас радянські історики визнавали складність

* Див.: Hroch M. Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. – Prag, 1968. – 171 s.; Hroch M. Obrozeni malých evropských národů. – Praha, 1971. – 116 s.; Hroch M. Social Preconditions of National Revival in Europe. – Cambridge, 1985. – 220 p.

і малодослідженість проблеми періодизації формування націй у Центральній і Південно-Східній Європі, умовно вживали термін "національне відродження", "національне пробудження" [17, с.75; 15, с.36]. "Грохова схема трьох послідовних стадій "А", "Б" та "В", – стверджує сучасний історик Я.Грицак, – стала своєрідною азбукою для дослідників національних рухів у східноєвропейському регіоні". Однак, на його думку, навряд чи варто застосовувати її в якості "вимірювального інструменту для оцінки сили чи слабкості національних рухів. (...) Вона є радше формулою розвитку будь-якого масового руху (національного, соціалістичного, феміністичного тощо. – *І.Р.*). Коротко кажучи, це формула політичної мобілізації мас під певну ідеологію" [14, с.53]. Дійсно, перед тим, як набрати масового політичного характеру, будь-який рух має пройти стадії вироблення ідеології та створення організаційної інфраструктури.

Характерно, що схема історії українського національного відродження має спільні риси з періодизацією загальноросійського визвольного руху, розробленою в працях радянських дослідників*. І.Лисяк-Рудницький справедливо вважав, що ця схожість не була випадковим явищем, оскільки український національний рух розвивався в тісному взаємозв'язку із загальноросійським і польським визвольними рухами. "...Ми не зуміємо історично збагнути зародження новітньої української нації, якщо зосередимо увагу виключно на національному русі у вузькому значенні слова", – писав він. – Тому необхідно враховувати "інші сили", зокрема "діяльність українських віток різних "всеросійських" революційних організацій, починаючи з декабристів, через народників, аж до марксистських і робітничих гуртків на переломі століття. Всі вони принесли свій вклад у формування модерної України" [4, с.147].

Еволюція української національної свідомості логічно вписується в загальну модель розвитку національних рухів на Сході Європи ХІХ – початку ХХ ст. "Національне відродження" України слід розглядати як два потоки – однакові за змістом, паралельні за напрямком, приблизно одночасні в хронологічних рамках, але розмежовані територіально: один протікав у Наддніпрянській Україні під владою Російської імперії, а другий – на західноукраїнських землях у складі Австрійської (пізніше – Австро-Угорської) імперії [2, с.20].

Грунтовний внесок у періодизацію українського "національного відродження" кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. зробили вітчизняні вчені, починаючи з М.Грушевського. У працях корифея вітчизняної історіографії М.Грушевського містився заклик покінчити з традиційним підходом до багатовікової історії східного слов'янства, яка розглядалася, головним чином, як історія Росії. Беззаперечно стверджувалося, що "общерусской" історії не може бути, як немає й "общерусской" народності, тому треба науково вивчати історію українського народу, як і двох інших східнослов'янських народів – російського та білоруського. Передусім "явищем ХІХ століття" М.Грушевський вважав ідею "народу або народности, як певної колективної індивідуальності, існуючої незалежно від територіальних, політичних або конфесійних розмежувань, об'єднаної певними спільними рисами в сучасний період, спільністю пережитого в минулому, спільністю завдань і прагнень у майбутньому" [20, с.82]. Назвавши ХІХ століття в історії України добою "національного відродження", вчений у статті, надрукованій в "Літературно-науковому віснику" за 1907 р., запропонував періодизувати його через призму розвитку "ідей націоналізму", тобто в аспекті утвердження національної самосвідомості. Він поділив "українське ХІХ століття" на три стадії: першу доводив до кінця 40-х рр., другу – до 70-х, а третю вважав тоді ще не завершеною [19, с.111, 112, 113].

Перша стадія, яка закінчується утворенням Кирило-Мефодіївського товариства, отримала назву "провансальська" (від розташованого на території Франції регіону Про-

* Революційно-визвольний рух проти самодержавства в Росії та на Україні ХІХ – початку ХХ ст. услід за В. Ленініним радянські історики поділяли на три етапи: "дворянський", започаткований діяльністю передових дворян і повстанням декабристів 1825 р.; "різночинський", що продовжувався від аграрної реформи 1861 р. і був пов'язаний з виступом революційних народників; "пролетарський", який тривав з 1895 р., коли засновано перший "Союз боротьби за визволення робітничого класу" та почалася підготовка до створення російської соціал-демократичної партії, до революції 1917 р. [18, с.40].

ванс з відмінними від загальнофранцузьких культурою, мовою, менталітетом населення). Вона характеризувалася тим, що інтелігенція проявляла поглиблений, проіннятий ідеалізацією "української минувшини", інтерес до прикмет народного побуту, етнографії та історії ("народних святощів"): "Починається культ народу, як носителя вищої краси й правди... При всій поверховності в сім українським народництві є вже сильне почуття української окремішності" [21, с.27]. На другій стадії, що визначалася діяльністю "братчиків" до і після їх арешту, відбулася "соціалізація українства". Кирило-мефодіївці "з ґрунту чистої естетики і антикварської етнографії перевели українство на підвалини соціально-політичні", однак зазнали урядових репресій. Передові представники інтелігенції розробляли актуальні завдання розвитку українського суспільства, мали на меті вирішення "соціально-економічних, соціально-політичних (чисто політична сторона його в сім часі (передостанній чверті XIX ст. – *І.Р.*) відступає на другий план) і культурно-соціальних завдань українства" [20, с.28].

Нарешті, третя стадія "українського відродження" почалася з 80-х рр. XIX ст., коли вирішення національного питання інтелігенція перевела "з утопічної всеслов'янської федерації на ґрунт реальних відносин тих країв, в межах яких живе український народ, – Росії й Австро-Угорщини". Одночасно розгорнулася боротьба за право українського громадянства на вільний розвиток "як народу, нації, у всій широті понять про національне життя", висунуто постулат "забезпечення широкого національного українського життя на підвалинах свobodного, поступового вселюдського розвитку..." [20, с.28, 29]. Цю стадію можна назвати загальнонародною, виходячи з підкреслення М.Грушевським ролі в ній народу, хоч сам науковець не вживав цього терміну. Зроблені вченим висновки лягли в основу періодизації українського національного руху кінця XVIII – початку XX ст., яка була більш детально розроблена в працях ряду діаспорних і вітчизняних істориків.

І.Лисяк-Рудницький запропонував внутрішню періодизацію "українського відродження", яка в багатьох рисах збігається з концепцією М.Грушевського, але хронологічні рамки другої стадії продовжено на десятиліття, до 1880-х років. "Для цих трьох періодів пропонуємо наступні назви: шляхетська, народницька та модерністична епохи", – писав він наприкінці 1950-х рр. [22; 23]. Критерієм періодизації І.Лисяка-Рудницького стала зміна з часом провідної верстви національного руху. На першому етапі (до 1840-х рр.) провідну роль у русі відігравало дворянство козацького походження на Лівобережжі й польсько-українська шляхта на Правобережжі, що, незважаючи на зросійщення або полонізацію, в глибині душі зберегли "український територіальний патріотизм" і навіть певні автономістичні змагання". Другий етап був характерний тим, що "на провідне місце суспільного життя вибивається демократична інтелігенція, опанована ідеєю "служіння народові", у громадівському русі 1860–1880-х рр. скристалізувалася концепція про Україну як "етнічну національність". На третьому ж етапі, починаючи з недовговічного "братства тарасівців" – першої спроби "політичного з'єднання нового типу", що виникло в період утворення "політичних партій та партійної диференціації", "український рух від інтелігенції починає проникати в маси". Це стало особливо помітним після 1905 року, під час першої російської революції, що продемонструвала поступове "відродження країни як соціально здиференційованої та політично самосвідомої модерної нації".

Свою хронологічну схему вчений побудував на основі розвитку Наддніпрянської, підросійської України, але вона може бути прикладена й до Галичини у складі Австрії. Так, "шляхетський" етап у "національному відродженні" Галичини характеризувався "гегемонією" греко-католицького духовенства. "Народницька" доба найбільш виразно проявилася в зародженні й розвитку народовського руху. Початок третьої, "модерністичної" епохи був пов'язаний з "новоєрівською" політикою в першій половині 1890-х рр., невдаю спробою польсько-українського порозуміння. Боротьба навколо "нової ери" сприяла кристалізації української спільноти в Галичині, спонукала галицько-українське громадянство перейти до свідомого політичного життя [22, с.184; 23, с.199].

І.Лисяк-Рудницький звернув увагу на "паралелізм історичних процесів у Східній та Західній Україні". Щоправда, порівняно з Галичиною "ритм розвитку на Наддніпрянщині був більш уривчастий", виникали перерви між етапами "національного відродження". Коли самодержавно-бюрократичний режим Миколи I, аграрна реформа 1861 р. та польське

повстання 1863 р. завдали удару по дворянсько-шляхетському стану, з'явилося українське народництво, яке, однак, не виходило "з традицій шляхетської доби". На думку вченого, перерва між народницькою та модерністичною епохами була менш різка, але "застій" у розвитку українського руху, що в 1880–ті рр. "немов потрапив у зимовий сон", призвів до відчуження між молодим поколінням та "українофільськими батьками". Натомість етапи "українського відродження" в Галичині "не були відмежовані чіткими гранями, ...зливалися в одну тяглу лінію" [23, с.200]. Зокрема, з появою галицького народовства в 1860-х рр. стара провідна верства не була вилучена "з української спільноти", навпаки, відбувся певний компроміс між світською й духовною інтелігенцією. Серед народовців перебували представники духовенства, того прошарку, який очолював "національне відродження" на першому етапі. Перехід від стадії "народництва до модернізму" також супроводжувався синтезом ідей народовського та радикального напрямків, у результаті чого, без перерви "в тяглості національного становлення", на початку ХХ ст. у краї виникла фактично двопартійна система. Провідна роль центристської Національно-демократичної партії, що об'єднала в собі "омолоджених" народовців з поміркованим крилом радикалів, стимулювалася й врівноважувалася опозицією лівої Української радикальної партії [23, с.201, 202].

Вважаючи регіоналізм одним із головних чинників історії України ХІХ ст., І.Лисяк-Рудницький виділяє такі основні регіони, де розгорнувся національний рух: Лівобережжя, Слобожанщину, Південну (Степову) Україну та Правобережжя в Росії, а також Галичину й Буковину в Австрії. Слобожанщина, й особливо Лівобережна Україна стали географічним ядром українського руху: "Жодна інша частина України не давала стільки національних провідників..." [4, с.153, 154]. Внесок Півдня в національне відродження, "формування новітньої України", за словами І.Лисяка-Рудницького, був відносно незначний, "передусім економічний". Колонізація Південної України, заснування чорноморських портів відкрили шлях для господарської інтеграції українських земель. У зв'язку з цим торгівля на українській етнічній території, що раніше була пов'язана на схід від Дніпра з Росією, а на захід – із Польщею, переорієнтувалася у спільному, південному напрямку. Поступово Південь перетворився в найбільш строкатий з етнічного погляду регіон, "економічний центр тяжіння новітньої України". Особливість національного розвитку Правобережжя України визначалася домінуванням нечисельної польської шляхти, яка сподівалася прилучити край до відновленої Речі Посполитої і взяла активну участь у польських повстаннях 1830 та 1863 рр. Спроби повстанців здобути підтримку українського селянства не мали успіху, польсько-український конфлікт став яскравим прикладом несумісності "історичної" (польської) та "етнічної" (української) національної ідеї. З іншого боку, протистояння між польськими і російськими впливами на Правобережжі зміцнювало українське національне самоусвідомлення, "польські впливи ...служили як протипага до російського панування" [4, с.155, 156].

Що стосується Галичини під владою імперії Габсбургів, то найбільш характерною рисою в "національному відродженні" краю стала "унікальна" роль Греко-католицької церкви. Австрія перетворилася в 1860-х рр. у конституційну державу, що створило можливості для легальної боротьби за національні права. "На відміну від підросійської України, – писав І.Лисяк-Рудницький, – де, щоправда, національний рух теж поступав швидко вперед, але ще не встиг охопити цілого народу, українство в Галичині творило вже до 1914 року зовсім скристалізовану спільноту". Водночас на Буковині, незважаючи на її невеликі розміри, українці напередодні світової війни досягли більших успіхів у національному розвитку, ніж "їхні земляки на будь-якій іншій території" [4, с.157, 158]. Крім основних, було виділено "побічні" або "маргінальні" українські землі, що залишалися пасивними в націотворчому процесі: Кубанщина на Північному Кавказі, Холмщина та Карпатська Україна (Закарпаття) [4, с.153]. Підкреслювалося, що "тенденції розвитку всіх українських земель прямували до їхнього злиття в одне ціле", а брак в Україні у ХІХ ст. "внутрішньої територіальної інтеграції являв собою вірну ознаку того, що української нації, в повному значенні цього слова, не існувало в той час". Наголошуючи на співпраці двох частин України в справі піднесення української національної самосвідомості, яка "з бігом часу постійно зростала", І.Лисяк-Рудницький стверджував: "Галицький ґрунт був духово

радше яловий. Ідеї, що служили надхненням для українського відродження в Галичині, майже без винятку походили з Наддніпрянщини" [4, с.158, 159].

Після тривалої перерви, зумовленої пануванням догматичної радянської історіографії, інтерес до проблеми руху українського "національного відродження" кінця XVIII – початку XX ст. в часі й просторі поновився в умовах політичної незалежності України. В.Сарбей услід за М.Грушевським та І.Лисяком-Рудницьким виділив

три етапи "національного відродження", які пропонував назвати: 1) дворянсько-шляхетським (з кінця XVIII ст. до середини 1840-х рр.); 2) різночинсько-народницьким (до кінця 80-х років XIX ст.); 3) загальнонародним (з 1890-х рр. до 1914 або 1917 р.). На перших двох етапах, підкреслював В.Сарбей, процес формування і розвитку національної самосвідомості у широкому розумінні дістав назву загальноукраїнського національно-культурного відродження, і лише в 90-х рр. XIX ст. намітилося "органічне й нерозривне поєднання культурно-освітнього напрямку діяльності з радикально-політичним" [24, с.6, 11].

В.Сарбей був відповідальним редактором колективної монографії, підготовленої в Інституті історії НАНУ [25], в якій зроблено спробу узагальнити історію українського національного руху XIX – початку XX ст., насамперед на Наддніпрянській Україні під владою Росії. У книзі міститься позитивна оцінка схеми М.Гроха для аналізу східноєвропейських національних рухів, згідно якої осмислюється "національне відродження" в сучасному зарубіжному українознавстві. У співвідношенні першої фази з конкретними подіями історії України дослідники більш-менш однотайні. Щодо хронологічної межі між другою, "культурною" і третьою, "політичною" фазою, яка є дискусійною в історичній літературі, автори видання підтримали компромісну точку зору Р.Шпорлюка. Він вважав, що політизація національного руху, характерна для третьої фази, поступово проявлялася всередині другої, починаючи з кирило-мефодіївців. Друга фаза в Наддніпрянській Україні так і залишилася до революції незавершеною через переслідування української культури царизмом, але це не означає, що український рух не вступив у політичну стадію [25, с.162, 163]. У монографії звернуто увагу на відсутність у вітчизняній науці повноцінної концепції історії національного руху.

У рамках трьох періодів – "збирання спадщини", організаційного і політичного, услід за зарубіжною історіографією (П.Магочий), розглянуто окремі аспекти формування і розвитку української національної свідомості у брошурі Л.Мельника [26]. Автор звернув увагу на Україну в складі Російської імперії. Водночас національний рух у Галичині в дусі грохівської моделі періодизував Ф.Стеблій: наукова стадія (1816–1847 рр.), організаційна або культурницька (1848–1860 рр.) і політична (1861–1914 рр.). У науковій стадії виділено два етапи: кінець XVIII ст. – 1820-ті рр. і 30-ті – середини 40-х рр. Перший з них проходив під знаком ідей Просвітництва, другий – романтизму, коли соціальне обличчя та ідеологія руху все більше демократизувалися [27, с.59, 60].

Київський історик С.Єкельчик видав 1994 р. у Мельбурні книжку [15], в якій зроблено спробу "звести разом концепції та оцінки історії українського національного руху XIX – початку XX ст. в сучасній західній історіографії із відповідними поглядами і теоріями радянської та пост-радянської історичної науки". Автор підійшов до аналізу тогочасних подій як періоду "національного відродження", що вважав усталеним у зарубіжній історичній науці на сучасному етапі [15, с.9, 13]. Дано позитивну оцінку спробам періодизації українського "національного відродження" в працях західних істориків, зробленої на основі різних критеріїв – І.Лисяка-Рудницького, що поклав в основу своєї схеми зміну "у ході часу провідної соціальної сили руху ("принцип поколінь")", О.Прицака та Д.Решетара*.

* О.Прицак і Д.Решетар виділили п'ять стадій відродження: 1) Новгород-Сіверська наприкінці XVIII ст., діяльність лівобережного шляхетства, з середовища якого вийшла "Історія русів"; 2) Харківська на початку XIX ст., пов'язана з відкриттям Харківського університету, розвитком нової української літератури (творчість І.Копляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, П.Гулака-Артемовського); 3) Київська, після заснування "Університету св.Володимира", що дало поштовх до першого прояву політизації ("український рух починає приймати політичні форми та знаходить свого найяскравішого літературного виразника"; кирило-мефодіївці та Т.Шевченко, журнал "Основа" і громади 1860-х рр.); 4) Женевська, започаткована в 70-х рр.

які намагалися "провести як провідний принцип його періодизації географічне місцезнаходження центру національного руху". Щоправда, С.Єкельчик висловив, на наш погляд, слушне зауваження: чому в періодизації О.Прицака і Д.Решетара остання, п'ята стадія – "Галицька", що створює враження, нібито вона "тривала до 1917 р. Нам здається, однак, що після 1905 р. з легалізацією українських партій та появою україномовної преси цей центр знову повернувся до Києва" [15, с.45, 46, 47]. Водночас піддано критиці досить поширені серед західних істориків твердження про відмінні шляхи в розвитку національного руху в Галичині та Наддніпрянській Україні. Аргументовано стверджується, що "український рух залишався єдиним, відмінними були лише форми його прояву в різних умовах" [15, с.31].

Особливу увагу в книзі звернуто на обґрунтування Грохівської моделі розвитку національних рухів ХІХ – початку ХХ ст. у країнах Центральної і Східної Європи, яка, за словами С.Єкельчика, "високо оцінюється як західними науковцями, так і колишньою радянською історіографією", "дещо змодифікована ...з її академічною, культурною та політичною фазами" найкраще підходить для аналізу і періодизації українського національного руху. С.Єкельчик підтримав думку вчених, що вважали другу, організаційну фазу в розвитку українського національного руху на Наддніпрянщині так і не завершеною до революції 1917 р. через репресивні заходи російського царизму. Однак це не означає, що національний рух не вступив до революції в політичну фазу, навпаки, політизація проявилася раніше, в рамках другої, починаючи з кирило-мефодіївців та політичного пробудження українців Галичини 1848 р. Можна погодитися з висновком автора про значний внесок західної і радянської історіографії у концептуалізацію історії національного руху в Україні, хоча значення їх внеску послаблюється, у першому випадку, "багатолітньою відірваністю від архівних джерел і схильністю до певних стереотипів", а в другому – "ідеологічною тенденційністю" [15, с.37, 40, 123, 124]. "Для сучасної української історіографії, – стверджує С.Єкельчик, – характерною є певна розгубленість у питанні про періодизацію історії України ХІХ ст. Усталеної внутрішньої періодизації ХІХ століття досі немає і в західному українознавстві..." [15, с.52].

Сучасна дослідниця І.Колесник запропонувала власну періодизацію українського "національного відродження", взявши за основу критерій зміни політичної ідеології, ідеологічних установок українства впродовж ХІХ – початку ХХ ст. [27, с.212–216]. Вона виокремила чотири періоди "національного відродження": реставраційний (1780–ті рр. – перша чверть ХІХ ст.); романтичний (1820–1860–ті рр.); народницько-громадівський (1860–1880–ті рр.); національно-політичний (1890–ті рр. – початок ХХ ст.) [28, с.217, 218].

Досягнення західної історіографії у розробці концептуальних засад розвитку українського національного руху в ХІХ ст. стали доступними науковцям в Україні після 1991 р. Українознавство в західному світі у 1960–1980-і рр. стало переважно англійським, перетворилося на повноправну галузь славістики. Так, у 1987 р. з нагоди 10-річчя видання "Гарвардських українських студій" було підраховано, що з 241 автора цих "студій" тільки 70 були українцями або дослідниками українського походження [25, с.161]. Хотілося б наголосити, що зарубіжні науковці не схильні перебільшувати свою роль у розробці даної проблематики. Австралійський дослідник Н.Діук у 1984 р. писав, що історія українського національно-визвольного руху ХІХ – початку ХХ ст. не може бути відтвореною належним чином, доки за цю справу не візьмуться українські вчені, що мають доступ до широкої джерельної бази [12, с.11]. У працях зарубіжних істориків кінця ХХ – початку ХХІ ст., що вийшли в українському перекладі (А.Каппелера, П.Магочія, Р.Шпорлюка та ін. [29]), звернуто увагу на періодизацію та особливості українського "національного відродження". У цілому автори підтримали, з деякими застереженнями, Грохівську модель, більш детально їх погляди проаналізовано в окремій статті.

ХІХ ст. діяльністю М. Драгоманова за кордоном, коли український рух набув виразно політичного характеру, 5) Галицька, що почалася зі створення в 1890 р. першої політичної партії – Радикальної (перехід до "самостійницької" програми, створення українських партій на Наддніпрянській Україні) [2, с.25; 15, с.45, 46].

Таким чином, можна погодитися з думкою вчених, які "національне відродження" українського народу кінця XVIII – початку XX ст., як і інших слов'янських народів під імперською владою, поділяють на три етапи: "збирання спадщини" або науковий (до кінця 40-х рр. XIX ст.), організаційний або культурний (1850–1880-ті рр.) і політичний (з 1890-х рр.), відповідно за соціальною базою українського руху – дворянсько-шляхетський, різночинсько-народницький та загальнонародний. Зрозуміло, що цей поділ у дусі модерністської теорії націотворення не виключає наявності в певних хронологічних рамках елементів тієї чи іншої стадії "національного відродження", яке супроводжувалося поширенням національної свідомості на нижчі верстви суспільства та еволюцією державницьких ідей від автономізму до самостійності. Існування розбіжностей між істориками щодо хронології, порядку розміщення етапів у тому чи іншому регіоні свідчить про дискусійність проблеми періодизації українського "національного відродження" в історіографії і необхідність узгодження позицій дослідників.

Список використаних джерел

1. Мандзяк В.П. Історіографія українського національного руху в Галичині (XIX – початок XX ст.). Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2006. – 259 с. 2. Сарбей В. Національне відродження України // Україна крізь віки. – К., 1999. – Т.9. – 335 с. 3. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу і нації. (Методологічні зауваги) // Історичні есе: У 2-х т. – К., 1994. – Т.1. – С.11–27. 4. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Там само. – С.145–171. 5. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – 352 с. 6. Грицак Я. "Яких-то князів були столиці в Києві?..": до конструювання історичної пам'яті галицьких українців у 1830–1930-ті роки // Україна модерна. – Львів, 2001. – Ч.6. – С.77–98. 7. Руське питання // Мета. – Львів, 1863. – №3 (листопад). – С.210–218. 8. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX століття. – К., 1996. – 360 с. 9. Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми "історичних" та "неісторичних" націй // Історичні есе. – Т.1. – С.29–39. 10. Лисяк-Рудницький І. Проблеми термінології і періодизації в українській історії // Там само. – С.41–46. 11. Реєнт О.П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Укр. іст. журн. – 2000. – №2. – С.3–26. 12. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К., 2003. – 340 с. 13. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці, 1999. – 574 с. 14. Грицак Я. Українська революція 1914–1923: нові інтерпретації // Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К., 2004. – С.46–65. 15. Єкельчик С. Пробудження нації. До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. – Мельбурн, 1994. – 125 с. 16. Фрейдзон В.И. Некоторые черты формирования наций в Австрийской империи // Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе: Исторический и историческо-культурный аспекты. – М., 1981. – С.28–50. 17. Мыльников А.С., Фрейдзон В.И. Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе в XVIII–XIX веках (закономерности, типология и периодизация процесса) // Вопросы истории. – Москва, 1987. – Ч.8. – С.60–78. 18. Рудько М.П. Проблема періодизації історії революційно-демократичного руху в Росії та на Україні у світлі ленінської теоретичної спадщини // Укр. іст. журн. – 1970. – №2. – С.39–50. 19. Грушевський М. На українські теми. "О любви к Отечеству и народной гордости" // Літературно-науковий вістник. – 1907. – Т.XXXVIII. – квітень–червень. – С.111–124. 20. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства // Український історик (Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен). – 1989. – №1–3. – С.82–91. 21. На українські теми. "О любви к Отечеству и народной гордости" // Грушевський М.С. Твори: У 50 томах. – Т.2. Серія "Суспільно-політичні твори (1907–1914)". – Львів, 2005. – С.20–37. 22. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Історичні есе. – Т.1. – С.173–191. 23. Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в XIX столітті // Там само. – С.193–202. 24. Сарбей В.Г. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) // Укр. іст. журн. – 1993. – №7–8. – С.3–

16. Див. також: Історія України. – 1997. – №3, 4, 5. 25. Нариси з історії українського національного руху. Колективна монографія / Відп. ред. В.Г.Сарбей. – К., 1994. – 189 с. 26. Мельник Л. Утвердження ідеї українського національного самовизначення (Кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 1992. – 84 с. 27. Стеблій Ф. Початки українського національного руху в Галичині // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1995. – Вип.2. – С.59–70. 28. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К., 2000. – 256 с. 29. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Укр. іст. журн. – 1991. – №3. – С.97–107; Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – Вип.1. – С.104–119; Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX століть // Україна: наука і культура. – К., 1991. – Вип.25. – С.159–167; Його ж. Імперія та нації з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. – К., 2000. – 241 с.; Химка І.-П. Український національний рух у Галичині в світлі нових теоретичних праць про націоналізм і національні рухи // Другий Міжнародний конгрес україністів, 22–28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія. Ч.1. – Львів, 1994. – С.215–220 та ін.

Igor Raykivskyi

DIVISION INTO THE PERIODS OF "NATIONAL REVIVAL" OF END XVIII – BEGINNING OF THE XX ITEM IN LABOURS OF UKRAINIAN HISTORIAN: CONCEPTUAL ANALYSIS

The author of the given article tried to generalize approaches of home research workers to the problem of chronologic scopes and division into the periods of Ukrainian national motion of end XVIII – beginning of the XX item, that remains debatable and in our time.

УДК

Степан Вовк

СИНЕРГЕТИКА У НЕЛІНІЙНОМУ СВІТІ

У статті всебічно досліджуються природа й сутність синергетики як нової наукової парадигми. З позиції цілісного світосприйняття розкривається концептуальний потенціал її, новизна синергетичного розуміння світобудови у руслі синергетичної методології.

Як спосіб бачення світу і мислення, синергетика виросла на ґрунті детерміністичного і імовірнісного стилів наукового мислення і "несе в собі елементи того і другого". Ця думка авторів книги [2] викликає певний сумнів, бо фактично є однією-механістичним синтезом цих історичних стилів. "Синергетичний стиль мислення, – відзначають О.М.Князєва та С.П.Курдюмов, – представляє собою деякого роду синтез позитивних елементів (предметно – це неясно – С.В.) детерміністичної і імовірнісної картин світу. Дійсно, динамічність (або, в синергетиці, стохастичність, випадковість) – це характеристики двох різних рівнів розвитку і самоорганізації системних об'єктів: рівня системи як ці-